

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДА ЮРИДИК СОҲАСИ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ДИАХРОН ТАДҚИҚИ

Пўлатова Ўзгилхон Собиржон қизи
Андижон давлат тиббиёт институти
Хорижий тиллар кафедраси

Аннотация: Ушбу мақолада соҳа терминларининг тараққий этишида арабча, форсий ва русча лексик бирликларнинг, инглиз тили мисолида эса лотин, француз, грек, испан, италиян тилига оид лексик бирликларнинг соҳа эҳтиёжи сифатида ишлатилиши, ўтмишда ёндош ва қўшни тилларнинг таъсири катта бўлганлигидан ўрганилиб чиқилган.

Калит сўзлар: давр, термин, лексика, соҳа

Ҳозирги кунда терминологияга оид тадқиқотларни тубдан ўрганиш мамлакатимиз ва хорижий тилшуносликда ўзига хос ўринни эгаллаб келмоқда. Бу инсон ҳаётини яхшилаш ва унинг учун эркин ижтимоий муҳит яратиш асосида юридик муҳим ўрин эгаллайди. Мазкур соҳа ривожига фан ва техника, ижтимоий-иқтисодий соҳалар билан узвий боғлиқ эканлиги, унинг кўлами кенгайиши, яъни соҳанинг ахборот ҳажмининг ортиши натижасида терминологик лексиканинг тобора кенгайиб бориш жараёни билан изоҳланади ва бу нафақат соҳага оид терминларни илмий жиҳатдан чуқурроқ ўрганиш эҳтиёжини ҳам юзага келтирди. Ушбу параграфда юридик соҳасига доир терминларни тарихий - тадрижий босқичларда таҳлилга тортишни жоиз деб билдик.

Марказий Осиё халқлари узоқ тарихга бўлиб эрамиздан аввалги 1 мингинчи йилларда бу ўлкада, *сак* (юнон манбаларида “скиф”)лар деб номланган халқлар ҳаёт кечиришган. Марказий Осиё Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) томонидан босиб олинган, бу ерда юнон ва маҳаллий халқларнинг қоришган давлатлари вужудга келди. Бунинг натижасида халқларимиз ҳаёти, афсоналари ҳақидаги маълумотлар қадимги юнон муаллифларининг асарларига кириб борди. Масалан, Климент Александрский, Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот асарларида қадимги халқларимиздаги турли маданий-маънавий қадриятлар ҳақидаги маълумотлар тақдим этилди. Эрамиздан аввалги V—VI асрлар ушбу ҳудудларда йирик динлардан бири Зардуштийлик дини шакллана бошлади. Ушбу дин фақат соф дингина бўлиб қолмасдан ўз даври маънавиятининг энг муҳим йўналишини ташкил қилди, ўша даврдаги халқларнинг маданияти, маънавияти, урф-одати, ахлоқи каби масалаларни ўзида акс эттирди ва уларга таъсир ҳам кўрсатди. Манбаларда қайд этилишича,

зардуштийликнинг асосий қоидалари Хоразмда вужудга келган “Авесто”да китобида ўз ифодасини топган. Ушбу асара дастлаб меҳнаткаш халқнинг ҳуқуқий ва ахлоқий қоидаларини ўзида акс эттирган, афсуски кейинчалик руҳонийлар қўлида сиёсат юргизишнинг асосий қуролига айланиб қолди¹.

Вақт ўтиши билан заминимизда дунё цивилизацияга улкан ҳисса қўшган буюк мутафакир ва донишмандлар етишиб чиққан. VIII–IX асрлардаёқ Хоразм худудида “Байту ал-ҳикма” (Донишмандлар уйи) деб аталмиш фанлар академияси, орадан бироз вақт ўтиб, 1010 йилда Маъмун академияси ташкил этилган. Ушбу таълим марказида бутун дунё аҳлини лол қолдирган буюк кашфиётлар қилинган².

Ўзбек тили юридик соҳасига оид лексик бирликлар ўзида мужассам этган тарихий манбаларга разм солсак, соҳа лексик бирликларининг қўлланиши Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳиббат ул-Ҳақойиқ”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, шайх Сулаймон Бухорийнинг “Бадў-ъл-ул луғат”, Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний”, “Хайрат ул-аброр”, Амир Темурнинг “Темур тузуклари”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” ва бошқа кўпгина мутафаккирлар асарларида ўз ифодасини топган. Ушбу асарларда соҳа кўламида амалга оширилган ишлар ёки лексик бирликлар ҳақида кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд, бироқ уларни тақдимотида чалкашликлар мавжудлиги боис тадқиқотчилар томонидан турли муаммоларга дуч келинган.

Шунга кўра, ўз ишимизда тарихий манбаларни тартибга солиш учун, инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларини чоғиштирма тадқиқи устида илмий изланишлар олиб борган олим Х.А. Саримсоков келтирган тадрижий тарихий даврлар жадвали асосида ҳавола қилишни жоиз деб билдик³ (Жадвал 2).

Жадвал 2

Юридик соҳасига оид лексик бирликларнинг тарихий даврлари

1.	Халқ оғзаки ижоди даври (ёзма адабиётларгача бўлган давр)
2.	Араб истилоси даври (632-1258 й.й.)
3.	Қорахонийлар даври (999-1141 й.й.)
4.	Мўғуллар истилоси даври (1220-1368 й.й.)
5.	Темурийлар даври (1370-1512 й.й.)
6.	Хонликлар даври (1512-1920 й.й.)
7.	Чор Россияси ва собиқ шўролар даври (1870-1991 й.й.)

¹ Усмонов Қ., Содиков М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I - қисм. -Т.: 2002. - Б. 356.

² Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти, Ўзбекистон НМИУ. - Т.: 2010. - Б 264.

³ Саримсоков Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларининг чоғиштирма тадқиқи: Филол. фан. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 12 б.

Тадқиқотимизни юқоридаги даврлар асосида ўзбек ва бошқа туркий олимлар ёзиб қолдирган ҳамда бизгача етиб келган миллий мерослар, манбаларга муурожаат этдик.

Халқ оғзаки ижоди даври. Тарихга разм солсак, Кичик Осиёда яшаган шумер, аккад, хурит, хетт, оссурий каби тилларда сўзлашган энг қадимги халқлар орасида бугунги туркийларнинг аждодлари яшаган⁴. Ўша даврлардан кўплаб моддий ва манавий мерослар бизгача, қадимги афсона ва асотирлар (“Ардвисура Анахта ҳақида”, “Жамшид ҳақида”), қадимги қаҳрамонлик эпослари (“Тўмарис”, “Широк”) ҳақида оғиздан-оғизга ўтиб келган тарихий, маданий ва маънавий мерослар орқали етиб келган. Халқимиз томонидан доимо ардоқда бўлган Алпомиш достонида ҳам юридик соҳасига доир кўплаб терминларни учратиш мумкин. Масалан асарнинг ўттиз иккинчи саҳифасида соҳага доир бир нечта лексик birlikларни кузатишимиз мумкин:

Қайси юртдан бунда кепти, билайин,
Ул бойларга қаттиқ **азоб** қилайин,
Молини сизларга олиб берайин,
Гуноҳкор қип мен **зиндонга** солайин.
Ҳар на деб сўйласам, ани қилинглр.⁵

Таҳлил учун достондан келтирилган парчада учраган *азоб - жазо; молини сизларга олиб берайин - молини мусодара қилмоқ; гуноҳкор - айбдор; зиндон - жазо ўташ жойи* каби соҳа лексик birlikлари кўлланган. Бундан ташқари мазкур маънавий меросимизда бир қанча, жумладан: *абгор - вайрон; зулм - жиноий ҳукм; жаллод - қатлни ижро этувчи шахс; бойламоқ - кишанламоқ; дор - қатл анжом*и каби терминлар бизгача етиб келган.

Бу каби достонларимиз сони кўплиги, уларда ранг-баранг мавзулар ва соҳалага доир лексик birlikларнинг аслиятини сақлаган ҳолда бизгача етиб келиши бебаҳо бойликдир. Шундай бадиий меросларимиздан яна бири Гўрўгли достонидир.

Жазойил милтиқ отилсин,
Ботирлар бирига **қотилсин**⁶.

Достондан берилган парчада *жазойил - жазо берувчи; милтиқ - жазо амалга оширувчи қуроли; қотил - жиноятчи* каби терминлар берилган. Бундан ташқари достонда бир қанча юридик соҳасига доир архаик (эскирган) лексик birlikларни топишга муваффақ бўлдик. Масалан, *жарм - гуноҳ, жиноят; мин*

⁴ Бобоёров М. Ҳ. Мустақиллик даври жисмоний тарбия ва спорт атамаларининг шаклланиши: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Самарқанд, 2009. – 22 б.

⁵ Фозил Йўлдош ўғли, Алпомиш достони, Шарқ: -Тошкент. 1998, 94 б.

⁶ Раҳматулла Ю., Гурўглининг тугилиши.- Т.: Ёзувчи, 1996.-134 б.

- айб, айблов; таррор - ўғри, жиноятчи; улги - намуна, нусха каби лексик бирликлар фикримиз далилидир.

Араб истилоси даври. Маҳаллий халқ билан бўлиб ўтган аёвсиз жанглардан сўнг, араблар ўз ҳукмронлигининг илк даврларида бошқарув ўз қўлларига олишга ҳаракат қилган, ҳокимият қўлга киритилгач иқтисод, фикҳ ва сиёсат каби соҳаларга эътибор қаратишган. Юридик соҳаси ҳам араблар давридан бошлаб тараққий эта бошлаган ва бу тизимнинг тубдан ўзгариши VII-VIII асрларга тўғри келди. Араблар фатҳидан сўнг, ислом дини ҳудуд аҳолиси ҳаётининг барча жабҳаларини, ички ва ташқи савдо муносабатларини камраб олди.

Араб истилоси даврида юридик соҳаси дин таъсирида жуда катта инқилобий жараёни босиб ўтган. Жамиятнинг сиёсат, иқтисод каби йирик ва ҳар қайси кичик бўғинида муқаддас китоб бўлмиш “Қуръони карим” асосида фатволар, қарорлар ва хатто жазо ва унинг турлари амалга оширилган. Мазкур ҳуқуқий жараён Фикҳ илми деб аталган. Бу соҳанинг бир қанча таърифи мавжуд, лекин биз соҳага энг яқин таъриф беришга ҳаракат қилдик, жумладан, **фиқҳ** - ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида учрайдиган турли масалалар хусусида баҳс юритиб бу масалаларга нисбатан шариятнинг тутган ўрнини белгилаб берувчи илм⁷. Маълумотлар ва манбалар кўп бўлишига қарамай, юртимиз ҳудудида XIII асрга келиб, соҳага доир илк асар яратилди. Бу китобнинг муаллифи имом Фахриддин Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий Фарғоний Ҳанафий асар номи “Фатавои Қозихон”⁸. Мазкур асарда илк соҳа лексик бирликлари кузатилган. Масалан, **қози** - мусулмон давлатларида ҳукмдор томонидан тайинланиб, шарият асосида суд вазифасини бажарувчи, судья, шаръий маҳкама раиси; **фатво** - ҳукми ўз далилидан баён қилиб бериш; **муфтий** - шаръий ҳукмларнинг барчасини билган кишидир, **ҳукм** - муайян асосга, далилга эга чиқарилган ҳулоса.

Қорахонийлар даври. Ушбу даврда турк халқининг буюк алломаси Маҳмуд Қошғарий ижод қилган бўлиб, олимнинг “Девони луғатут турк” асари ҳанузгача тилшуносларнинг тадқиқот марказида ҳисобланади. Ушбу асар хижрий 464, милодий 1068 йили ёзилган. Асар XII аср ўша даврда ўғуз, уйғур, қипчоқ, чигил, қарлуқ каби 37 уруғ бирлашмаларига кирган туркий тилларнинг фонетик, лексик, грамматик каби лисоний хусусиятлари тадқиқи баён этилган. Асарда кўплаб йўналишларга доир лексик бирликлар мавжуд. Жумладан соҳа лексик бирликлари ҳам.

⁷Каримов Т. Фикҳ нима? // muslim.uz. 2017. <http://www.muslim.uz/index.php/rukn/fiqh/item>

⁸Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф, Фикҳий йўналишлар ва китоблар. Hilol-nashr нашриёти. - Т.:2022. 312 б.

قزغٹ - *qizğut* (қизғут) - намунали жазо (бошқалар ибрат олиши учун халснинг кўз ўнгида бериладиган жазо.); زنجٹ – *rabčat* (рабжат) - мажбурий иш, жарима; سزکز - *serkär* (серкар) - йўлтўсар, ўзри, жиноятчи; بخسق - *boxsuq* (бўхсуқ) - асирлар ва жиноятчилар буйнига солинадиган темир занжир, кишан; النج – *ilänč* (иланч) - айб, айблов; توناك - *tünäk* (тунак) - зиндон, қамоқхона; كنگش – *keñäš* (кенгаш) - ишларни кенгаш, муҳокама қилиш каби мисоллар⁹.

Бундан ташқари асарда доир иборалар ҳам берилган, жумладан, *Atasi ačig almila yesä, oğliñi tisi qamar* - “Отаси аччиқ олма еса, ўглининг тиши қамашар”¹⁰. Бу мақол маъноси: ота қилган жиноят, у ўлса-да, болага иснод келтиради, деган маънода қўлланади. *Keñ ton opramas, keñäšlig bilig artamas*¹¹. Маъноси: “Кенг тўн тўзимайди, кенгашли иш бузилмайди”. Бу мақол ишларни бажаришда бошқалар билан кенгашиш, ўзбошимчалик қилмасликка ундаб айтилади. Таҳлилларимиз орқали олим яшаган замонда ҳам юридик соҳасига доир лексик бирликлар мавжуд бўлган.

Хулоса. Тил – ўзгарувчан ижтимоий ҳодиса. Ҳар бир тилнинг ўзигагина хос деривацион имконият ва захиралари мавжуд, бироқ ҳар бир қиёсланаётган тилнинг ички ва ташқи омиллар ҳисобига тараққий этиши деярли бир хил. Барча тилларда юридик соҳасига доир терминологик тизимнинг шаклланишида турли-туман қонуниятлар мавжуд. Ҳар бир тилда шаклланиш ўзининг маҳсулдор, фаол ва каммаҳсул, нофаол бўлган сўз яшаш усуллари орқали ҳосил қилинади.

Тилшунослик манбаларида кузатилгани каби, юридик соҳасида ҳам терминларнинг пайдо бўлишида, табиий ва сунъий, ички ва ташқи омиллар асосида ривожланишида давлат, ундаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий миқёсдаги ўзгаришлар муҳим ўрин тутди. Бундай даврларда ўзбек тилида мавжуд соҳа терминларининг тараққий этишида арабча, форсий ва русча лексик бирликларнинг, инглиз тили мисолида эса лотин, француз, грек, испан, италиян тилига оид лексик бирликларнинг соҳа эҳтиёжи сифатида ишлатилиши, ўтмишда ёндош ва қўшни тилларнинг таъсири катта бўлганлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Усмонов Қ., Содиков М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I - қисм. -Т.: 2002. - Б. 356.

⁹ Кошғарий М. Девони луғатит турк. – Т.: Ғофур Ғулом, 2017. – 489б.

¹⁰ Кошғарий М. Девони луғатит турк. – Т.: Ғофур Ғулом, 2017. - 307 б.

¹¹ Кошғарий М. Девони луғатит турк. – Т.: Ғофур Ғулом, 2017. - 448 б.

2. Байт ал-хикма ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти, Ўзбекистон НМИУ. -Т.: 2010. - Б 264.
3. Саримсоков Х.А. Инглиз ва ўзбек тилларида спорт терминларининг чоғиштира тадқиқи: Филол. фан. д-ри (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 12 б.
4. Бобоёров М. Ҳ. Мустақиллик даври жисмоний тарбия ва спорт атамаларининг шаклланиши: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Самарқанд, 2009. – 22 б.
5. Фозил Йўлдош ўғли, Алпомиш достони, Шарқ: -Тошкент. 1998, 94 б.
6. Рахматулла Ю., Гурўглининг тугилиши.- Т.: Ёзувчи, 1996.-134 б.
7. Каримов Т. Фикҳ нима? // muslim.uz. 2017.
<http://www.muslim.uz/index.php/rukn/fiqh/item>
8. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф, Фикҳий йўналишлар ва китоблар. Nilol-nashr нашриёти. -Т.:2022. 312 б.
9. Кошғарий М. Девони луғатит турк. – Т.: Гофур Фулом, 2017. – 489б.